

‘कर्नेलको घोडा’ कथाको सङ्कथन विश्लेषण

विष्णुप्रसाद शर्मा

उपप्राध्यापक, नेपाली शिक्षा विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

Article History : Submitted 20 June 2022; Reviewed 1 July 2022; Accepted 22 Aug. 2022
Author: Bishu Prasad Sharma Email: sharmabishnu997@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.3126/awadharana.v7i1.49374>

सार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक आलेख सङ्कथन विश्लेषणका क्षेत्रमा केन्द्रित छ । विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित ‘कर्नेलको घोडा’ कथाको सङ्कथन विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत अनुसन्धानको उद्देश्य हो । अनुसन्धानमा गुणात्मक ढाँचा, व्याख्यावादी दर्शन र सङ्कथन विश्लेषण सिद्धान्तको उपयोग गरिएको छ । ‘कर्नेलको घोडा’ कथालाई प्राथमिक स्रोत र पत्रपत्रिका, सन्दर्भ पुस्तकजस्ता द्वितीयक स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरी तिनको लम्बीय र क्षितिजीय आधारमा अध्ययन विश्लेषणका साथ अनुसन्धेय कार्य पूरा गरिएको छ । पूर्व अध्येतासँग संवाद गर्दै सामान्यीकरण गरिएको प्रस्तुत आलेखको प्राप्तितर्फ दृष्टि दिँदा ‘कर्नेलको घोडा’ कथामा सङ्कथनका प्रशस्त आधार भेटिन्छन् । कथामा सम्बद्धकान्तर्गत व्याकरणिक सम्बद्धकहरू (सार्वनामिक, स्थानिक, कालिक, संयोजन, प्रतिस्थापन, लोप, निपात) र कोशीय सम्बद्धक (पर्याय, विपर्याय, समावेश्य-समावेशक, पुनरावृत्ति, सन्निधान, शृङ्खलाबोधक, पारिभाषिक) को उपयोग उपयुक्त देखिन्छ । यसै गरी सम्बद्धकान्तर्गत सामान्य विशिष्ट, विशिष्ट सामान्य, कार्य कारण, कारण कार्य, प्रभाव परिणाम, परिणाम-प्रभाव, घटना परिवेश, परिवेश घटना, आर्थी विपर्याय, तुलनात्मकजस्ता पक्षहरूको उपयोग पनि सान्दर्भिक देखिन्छ । कथालाई सामाजिक सम्बन्धले पनि संसक्त बनाएको छ । यस आधारमा प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख सङ्कथन विश्लेषणसँग सम्बन्धित पाठकहरूका लागि उपयोगी रहेको छ ।

मुख्यशब्द : अन्तःसूत्र, सम्प्रेषण, सम्बद्धक, सम्बद्धन, संसक्त ।

विषय परिचय

‘कर्नेलको घोडा कथाको सङ्कथन विश्लेषण’ शीर्षकको प्रस्तुत आलेखमा कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित ‘कर्नेलको घोडा’ कथाको सङ्कथन विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । कोइराला (१९७१-२०३९) नेपाली साहित्यका कथा, कविता, निबन्ध, आत्मजीवनीलगायत विधामा कलम चलाउने बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न व्यक्ति हुन् । विशेष गरी हिन्दी

साहित्यकार प्रेमचन्द र शान्तिप्रिय द्विवेदीको प्रेरणाले साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेका कोइराला फ्रायडको सिद्धान्त र चेखवको शैलीबाट प्रभावित छन् । ‘वहाँ’, ‘पथिक’, ‘भैयादाइ’, ‘अपनी ही तरह’, ‘होड’ जस्ता हिन्दी भाषाका कथासहित कोइरालाका जम्मा ३१ वटा कथाहरू *दोषी चश्मा* (२००६), *श्वेतभैरवी* (२०३९) र *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा* (२०५२) कथा सङ्ग्रहमा प्रकाशित छन् । यसै सन्दर्भमा कोइरालाको कथा लेखनको दोस्रो चरणमा लेखिएको ‘कर्नेलको घोडा’ (२००६) कथाको सङ्कथन विश्लेषण गरिएको छ ।

सङ्कथन विश्लेषण उत्तरवर्ती साहित्य समालोचना सिद्धान्तहरूमध्ये एक भाषावैज्ञानिक दृष्टिकोण हो । सन् १९५० पछि सुरु भई सन् १९६० को दशकपछि तीव्र गतिमा विकास भएको सङ्कथन अध्ययनमा भाषिक उच्चार र त्यसले गर्ने सम्प्रेषणात्मक कार्यको खोजी गरिन्छ । वाक्यभन्दा माथिल्लो भाषाको सबैभन्दा ठूलो एकाइलाई सङ्कथन भनिन्छ तापनि सानो वा ठूलो संरचनामा निर्मित पूर्ण अभिव्यक्ति वा समग्र कथनलाई सङ्कथनका रूपमा लिइन्छ । यसमा भाषाका समग्र तत्त्वहरूको एकीकृत स्वरूप अन्तर्निहित हुन्छ अर्थात् ध्वनि, वर्ण, अक्षर, रूप, शब्द, पदावली, वाक्य अनुच्छेदहरू सुनिश्चित सङ्कथनमा उनिएका हुन्छन् (पौडेल, २०६९, पृ. १५) । कुनै लामो, छोटो अभिव्यक्ति, साइबर च्याट, इन्टरनेट सम्पर्क, टेलिफोन कुराकानी, कक्षा शिक्षण, संवाद, भाषण, पाठ, कथा, कविता आदि सङ्कथनका उदाहरण हुन् । सङ्कथन कथ्य, लेख्य, औपचारिक, अनौपचारिक, श्रव्य, पाठ्य, दृश्य आदि विभिन्न स्वरूपमा अभिव्यक्त हुन्छ । अतः सङ्कथन त्यस्तो उच्चार हो, जसमा वक्ता, श्रोता र विषय (सन्दर्भ) अपेक्षित हुन्छ । सङ्कथन विश्लेषण पाठको भाषिक विश्लेषण मात्र नभई भाषामा आएको सामाजिक संरचना र सन्दर्भको पनि विश्लेषण हो, यसलाई पाठको बाह्य तथा आन्तरिक सम्बन्धको विश्लेषण पनि भनिन्छ (गौतम, २०६९, पृ. ३८५) । सङ्कथन विश्लेषणमा समतलीय तथा उर्ध्वतलीय पद्धतिको सहयोग लिइन्छ । यसले व्याकरणिक शुद्धतामा भन्दा प्रयोजनमूलक अर्थसँग सम्बन्ध राख्छ । सङ्कथन विश्लेषणलाई सुरुमा संवाद विश्लेषण (डिस्कोर्स एनलाइसिस) मात्र भनिएकामा अहिले लेख्य, कथ्य दुवै अभिव्यक्तिलाई यसभित्र समेटिन्छ । सङ्कथन विश्लेषणमा मूलतः सम्बद्धक र सम्बद्धनलाई आधार बनाइन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित छ । यसका लागि पुस्तकालयीय कार्यबाट प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्री सङ्कलन गरी तिनलाई सङ्कथन विश्लेषण सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरेर निष्कर्ष स्थापित गरिएको छ । अध्ययनमा पूर्व अध्येतासँग आवश्यक संवाद गरी तर्कलाई क्षितिजीय र लम्बीय रूपमा कार्यकारण सम्बन्धका साथ प्रस्तुत गरी अध्ययन कार्य पूरा गरिएको छ । ‘कर्नेलको घोडा’ कथाको सङ्कथन विश्लेषण गर्ने कार्य हालसम्म सैद्धान्तिक स्पष्टताका साथ भएको पाइएको छैन । यसर्थ यही ज्ञानको रिक्तता (नलेज ग्याप) पूरा गर्ने कार्य यस अध्ययनमा गरिएको छ । यसबाट अध्ययनको औचित्य र महत्त्व पुष्टि हुन्छ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लेखिएको ‘कर्नेलको घोडा’ कथालाई भाषावैज्ञानिक आधार (सङ्कथन विश्लेषण सिद्धान्त) मा विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु अध्ययनको परिसीमा हो । तथ्याङ्कको विश्लेषण सङ्कथन विश्लेषणका आधार (सम्बद्धक सम्बद्धन र सामाजिक सम्बन्ध) मा गरिएको छ । यिनै आधारमा सङ्कथन विश्लेषणसँग सम्बन्धित पाठकका लागि प्रस्तुत अध्ययन कार्य

महत्त्वपूर्ण देखिन्छ ।

समस्या तथा उद्देश्य

कृति वा रचनालाई हेर्ने बहुल दृष्टिकोणको विकास हुँदै आएको देखिन्छ । यस आधार मा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथालाई सीमान्तीय, मनोवैज्ञानिक, उत्तरआधुनिक लगायत कोणबाट हेर्न सकिने सन्दर्भमा ‘कर्नेलको घोडा’ कथालाई सङ्कथन विश्लेषणका कोणबाट पर्गेल्न सकिन्छ । समकालीन समालोचना सिद्धान्त अन्तर्गत पर्ने यस सङ्कथन विश्लेषण सिद्धान्त आधारमा कथालाई सम्बद्धक र सम्बद्धनका कोणबाट विश्लेषण गर्न आवश्यक देखिन्छ । कथालाई सङ्कथन विश्लेषणको यस भाषावैज्ञानिक कोणबाट विश्लेषण गर्नाले उकातर्फ कृतिका बाह्य पक्ष (बनोट) अन्तर्गतका व्याकरणिक र कोशीष सम्बद्धकको अवस्था पहिल्याउन सकिन्छ भने अर्कोतर्फ सम्बद्धन (बुनोट) का विविध आयामबाट कथाका आन्तरिक पक्षको लेखाजोखा गर्न सकिन्छ । ‘कर्नेलको घोडा’ कथासँग सम्बन्धित रहेर गर्नुपर्ने यस प्रकारका कार्यहरू अनुसन्धानमा समस्यामूलक नै देखिन्छन् । यसर्थ अनुसन्धानले ‘कर्नेलको घोडा’ कथामा सम्बद्धक र सम्बद्धनको उपयोग के कसरी भएको छ र यसको उपयुक्तताको अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको खोजी गरेको छ । प्रस्तुत कथा सम्बद्धक, सम्बद्धन र सामाजिक सम्बन्धका कोणबाट उपयुक्त नै छ भन्नु अध्ययनको दावी हो । अतः प्राज्ञिक जिज्ञासा र दावीमा आधारित प्रस्तुत अध्ययनका उद्देश्य निम्न छन् :

- (क) ‘कर्नेलको घोडा’ कथालाई सम्बद्धकका कोणबाट अध्ययन गर्नु,
- (ख) ‘कर्नेलको घोडा’ कथालाई सम्बद्धनका आधारमा विश्लेषण गर्नु,
- (ग) ‘कर्नेलको घोडा’ कथामा सामाजिक सम्बन्ध पहिल्याउनु ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

‘कथ’ धातुमा सम्’ उपसर्ग र ‘अन’ प्रत्यय लागेर सङ्कथन शब्दको निर्माण हुन्छ । यसको अर्थ समग्र कथन वा सिङ्गो भनाइ भन्ने हुन्छ । यसलाई वाक्यभन्दा माथिल्लो, स्वयम्मा पूर्ण अभिव्यक्ति वा अभिव्यक्तिको सिङ्गो कथनका रूपमा लिइन्छ । यसर्थ सङ्कथनमा भाषाका सबै एकाइ (ध्वनि, वर्ण, अक्षर, रूप, पदावली, वाक्यांश, वाक्य, अनुच्छेद) को समन्वय हुन्छ । सङ्कथन अङ्ग्रेजी ‘डिस्कोर्स’ को पर्याय रूप हो । डिस्कोर्स वक्ता र स्रोताबिच हुने परस्पर सम्पर्क हो (गौतम, २०६४, पृ. २४) । संरचनाका दृष्टिले भाषाको ठूलो एकाइलाई सङ्कथन भनिए पनि अर्थ र अभिव्यक्तिका दृष्टिले लेखको सानो टुक्रोदेखि उपन्यास, महाकाव्यसम्मका संरचनालाई सङ्कथनभित्र समेटिन्छ (ग्रे, सन् १९९२, पृ. ९०) । कथ्य सङ्कथन र लेख्य सङ्कथन गरी सङ्कथनका दुई प्रकार देखिन्छन् । यसमा, सूचना, गफ, कुराकानी, छलफल, विवाद, भाषा, प्रशंसाजस्ता कथ्य अभिव्यक्ति र कथा, कविता, निबन्ध, संस्मरण, नाटक, उपन्यास, महाकाव्यजस्ता लेख्य पाठ समेटिन्छन् । वाक्यभन्दा माथिल्ला एकाइमा व्याकरणको खोजी नै सङ्कथन हो भन्ने धारणा सङ्कथन विश्लेषणवादीहरूको छ । यसले व्याकरणिक शुद्धतामा भन्दा प्रयोजनमूलक अर्थसँग सम्बन्ध राख्छ । सङ्कथनले विद्यार्थीको सम्प्रेषण क्षमतालाई विस्तृत बनाउँछ । त्यसैले यसलाई सम्प्रेषणात्मक व्याकरण पनि भनिन्छ (शर्मा, २०६९, पृ. १६६) । सङ्कथनले वक्ता, स्रोता र परिवेशलाई विशेष महत्त्व दिन्छ ।

यो भाषाको अन्तरक्रियात्मक अभिव्यक्ति हो ।

उत्तरवर्ती साहित्य सिद्धान्तका नवीन धारणा र प्रायोगिक भाषाविज्ञानको नवीनतम शाखाका रूपमा सङ्कथन विश्लेषण सिद्धान्तलाई लिइन्छ । भाषिक सङ्कथनलाई सूक्ष्म एवम् वस्तुपरक रूपमा गरिने अध्ययन विश्लेषण सङ्कथन विश्लेषण हो । सङ्कथन विश्लेषणलाई सुरुमा संवाद विश्लेषण मात्र भनिएकामा अहिले सङ्कथन विश्लेषण भनिन्छ । सङ्कथन विश्लेषणलाई पाठ विश्लेषणका रूपमा पनि लिइन्छ तर सङ्कथन र पाठ एउटै होइनन् । सङ्कथन वाक्यहरूको प्रयोग हो भने पाठ (टेक्स्ट) वाक्यहरूको संयोजन हो । विविध भाषिक वस्तुहरूको सङ्कथन पाठ हो भने त्यसैको प्रयोगगत गतिशील प्रक्रिया (बनोट र बुनोट) सङ्कथन हो । पाठ भनेको वास्तविकता हो भने त्यसलाई वास्तविकीकरण गर्ने प्रक्रिया सङ्कथन हो भने धारणा विडोसनको छ (पौडे ल, २०६९, पृ. १९) । पाठ विश्लेषण गर्दा त्यसको उत्पादन र व्याख्यामा जोड दिइन्छ भने सङ्कथन विश्लेषणमा अर्थ र आशय निर्धारण गर्ने प्रक्रियालाई महत्त्व दिइन्छ । सङ्कथन विश्लेषण भाषावैज्ञानिक, समाजभाषा वैज्ञानिक तथा मनोभाषा वैज्ञानिकहरूले भिन्न भिन्न आधारमा गर्न सकिने बताएका छन् तापनि सङ्कथन विश्लेषण गर्दा पाठको बाह्य (भाषिक संरचना) पक्ष र आन्तरिक (आन्तरिक संरचना र सन्दर्भ) पक्षमा विशेष जोड दिइन्छ । अतः सङ्कथन विश्लेषणमा भाषिक र सन्दर्भपरक पक्षलाई समेट्नु पर्छ (गौतम, २०६९, पृ. ३८५) । सङ्कथनमा प्रस्तोता (वक्ता, लेखक), बोद्धा (श्रोता, पाठक) मार्ग (माध्यम, सूचनाको स्वरूप, विषय (शीर्षक), कोड र परिवेशजस्ता तत्त्व सन्निविष्ट हुन्छन् । सङ्कथन विश्लेषणमा उर्ध्वगमन पद्धति, अधोगमन पद्धति तथा अन्तरक्रियात्मक पद्धतिको सहयोग लिइन्छ । साथै सङ्कथनलाई सम्बद्धक, सम्बद्धनजस्ता युक्ति र सामाजिक सन्दर्भका आधारमा पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

सङ्कथन विश्लेषणको आरम्भ र विकास संरचनावादी तथा रूपान्तरणवादी व्याकरणको पृष्ठभूमिबाट भएको हो । भाषाविज्ञानमा वाक्यभन्दा माथिल्लो एकाइको अध्ययनप्रति अभिरूचि बढ्न थालेपछि सङ्कथन विश्लेषणको पृष्ठभूमि निर्माण भएको देखिन्छ । सङ्कथन विश्लेषण (डिस्कोर्स एनलाइसिस) शब्दको प्रयोग संरचनावादी भाषाविद् जेलिड ह्यारिसले सर्वप्रथम (सन् १९५२ मा) गरेका हुन् । उनले ‘हेयर टनिक’ (केश शृङ्गार) को विज्ञापनको भाषालाई उदाहरणका रूपमा विश्लेषण गरेर सङ्कथनमा पनि वाक्य व्याकरण विस्तारित भएको देखाए (अधिकारी, २०६२, पृ. २५२) । यसपछि यसको विकास सन् १९६० को दशकबाट भएको हो । ह्यारिसको यो अवधारणाले उनीपछिका विद्वान्हरूमा सङ्कथन विश्लेषणसम्बन्धी खोज, प्रयोग र अनुसन्धानहरू हुन थाले । यस क्रममा प्रतीक विज्ञान र आख्यानको अध्ययन गर्ने फ्रान्सेली पद्धति, भाषालाई सामाजिक सन्दर्भबाट हेर्ने डेल हाइम्स (सन् १९६४), भाषालाई सामाजिक कार्यका रूपमा व्याख्या गर्ने जोन अस्टिन (सन् १९६२), सर्ले (सन् १९६९), ग्राइस (सन् १९७५) लगायतको वाक्क्रिया र सहयोग सिद्धान्त तथा प्रकरणार्थ विज्ञानसम्बन्धी अध्ययन र सिद्धान्तहरूले सङ्कथन विश्लेषणलाई नयाँ गति र स्वरूप दिएको पाइन्छ (शर्मा र अर्याल, २०६९, पृ. १३) । सङ्कथन विश्लेषणलाई प्रतीक विज्ञान, मनोविज्ञान, संरचनावाद, प्रकरणार्थ विज्ञान, मानवशास्त्र आदि विषय क्षेत्रबाट प्रभावित भाषाविज्ञानको मिश्रित र मध्यमार्गी विधा मानिन्छ । मिसेल फुकोको विमर्श, ज्ञान र

सत्तासम्बन्धी सिद्धान्तले पनि सङ्कथन विश्लेषणलाई सहयोग पुऱ्याएका छन् । (डिमिट्रिएडिस एन्ड कम्बेरेलिस, सन् २००६, पृ. ११२-११४) । सङ्कथन विश्लेषणको महत्त्वपूर्ण अध्ययन पद्धतिका रूपमा कथन क्रियालाई लिइन्छ । कथन क्रियाका सङ्केतनिष्ठ, वक्तानिष्ठ र श्रोतानिष्ठ गरी मुख्य तीन कथन क्रिया छन्, जसले भाषिक उच्चारणका कार्यको अध्ययन गर्छ । प्रस्तुत लेखमा सङ्कथन विश्लेषणका यिनै आधारलाई उपयोग गरिएको छ ।

अनुसन्धान विधि तथा प्रक्रिया

प्रस्तुत अनुसन्धान गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ । यसो हुनाले अनुसन्धानमा व्याख्यावादी दर्शन र सङ्कथन विश्लेषण सिद्धान्तलाई आधार बनाइएको छ । यस अनुसन्धानको दार्शनिक पक्ष तथा तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषणका विधिलाई निम्नानुसार क्रमशः स्पष्ट पारिएको छ ।

दार्शनिक स्थिति

प्रस्तुत अनुसन्धान बहुल सत्यमा आधारित छ । व्याख्यावादी दर्शनले सामाजिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक तथा मनोविज्ञानलगायत क्षेत्रका विविध सत्यतथ्यको खोजी गर्ने हुनाले अनुसन्धानबाट प्राप्त सत्य (अन्टोलोजी) कृतिभिन्न रहेका सङ्कथनगत आधारहरूको उपयुक्ततालाई मानिएको छ । यसै गरी अनुसन्धानमा सङ्कथन विश्लेषण सिद्धान्त र प्राथमिक स्रोतका रूपमा रहेको ‘कर्नेलको घोडा’ कथा तथा द्वितीयक स्रोतका रूपमा रहेका पत्रपत्रिका, जर्नल, सन्दर्भ पुस्तकलगायतबाट प्राप्त तथ्यलाई ज्ञानको स्रोत (इपिस्टोमोलोजी) का रूपमा लिइएको छ । यस्तो ज्ञान विषयगत प्रकृतिको रहेको छ । यसै गरी अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षलाई मूल्यका रूपमा लिइएको छ र यस्तो मूल्यलाई सापेक्ष एवम् उपयोगितावादी कोणबाट हेरिएको छ । अनुसन्धानमा तथ्याङ्कबाट प्राप्त तर्क र साक्ष्यलाई लम्बीय र क्षितिजीय आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा (२०५२) मा सङ्कलित ‘कर्नेलको घोडा’ कथालाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिई तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यसै गरी द्वितीयक स्रोतका रूपमा सङ्कथन विश्लेषण सिद्धान्तसँग सम्बन्धित सन्दर्भ पुस्तक, अनुसन्धानमूलक लेख तथा पत्रपत्रिकाबाट अनुसन्धानलाई सहयोग गर्ने तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा सङ्कथन विश्लेषणका सिद्धान्तलाई आधार बनाइएको छ । यसअन्तर्गत मूलतः सम्बद्धक र सम्बद्धन गरी मुख्य दुई युक्तिलाई आधार बनाइएको छ । यस आधारमा तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा सम्बद्धकभिन्न व्याकरणिक र कोशीय सम्बद्धक रहेका छन् भने सम्बद्धनअन्तर्गत कारण-कार्य, घटना-परिवेश सम्बन्ध आदिको सहयोग लिइएको छ । यसका अतिरिक्त तथ्याङ्क विश्लेषणमा सामाजिक सम्बन्धलाई पनि केलाइएको छ । पूर्व अध्येतासँग संवाद गर्दै लेखकीय दृष्टिकोणको समेत उपयोग गरी प्राज्ञिक जिज्ञासा र उद्देश्यका आधारमा अनुसन्धेय कार्य पूरा गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलनदेखि विश्लेषणसम्म प्राज्ञिक लेखनका आधारलाई अवलम्बन गरी अनुसन्धानलाई विश्वसनीय र वैध बनाइएको छ ।

कथाको सङ्कथन विश्लेषण

‘कर्नेलको घोडा’ कथालाई बहुलवादी कोणबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यसै क्रममा यस अध्ययनमा सङ्कथन विश्लेषण सिद्धान्तका आधारमा कथाको परिचर्चा गरिएको छ । सङ्कथन विश्लेषणका लागि भाषाविद् गाइ कुकले उर्ध्वगमन पद्धति र अधोगमन पद्धति तथा सिङ्क्लेयरले पाठ, प्रबन्ध, विनिमय, चाल र कार्यका रूपमा गर्न सकिने आधार दिएका छन् (गौतम, २०६१, पृ. १०) । उर्ध्वगमन तथा अधोगमन पद्धतिमा सामाजिक सम्बन्धलाई माथिल्लो तह र ध्वनि वा अक्षरलाई सबैभन्दा तलको तह मानिन्छ । यसै गरी सिङ्क्लेयरको मान्यताअनुसार सङ्कथन विश्लेषणमा सबैभन्दा सानो तह वा एकाइ कार्यलाई मानिन्छ, यसले सम्प्रेषणात्मक प्रकार्यको काम गर्दछ । यसमा सबभन्दा ठूलो एकाइ पाठ हो (शर्मा र अर्याल, २०६९, पृ. २२) । यसको विपरीत व्याकरण विश्लेषणमा रूप, पद, पदावली, वाक्यांश र वाक्यका तहमा विश्लेषण गरिन्छ । अतः सङ्कथन विश्लेषण र व्याकरण विश्लेषणमा अन्तर पाइन्छ । यसै गरी डी. ब्राउन्डे र ड्रेसलरले पाठका विशेषताहरूका सातवटा स्तर वा युक्तिहरू (सम्बद्धक, सम्बद्धन, उद्देश्ययुक्तता, ग्राह्यता, सूचनात्मकता, परिस्थितिमूलकता र पाठहरूबिचको सम्बन्ध) बताएका छन् (दुङ्गेल र दाहाल, २०५९, पृ. १२५) । यसो भए तापनि सर्वप्रचलित र व्यावहारिक मुख्य दुई आधार सम्बद्धक र सम्बद्धनमा केन्द्रित रही प्रस्तुत ‘कर्नेलको घोडा’ कथालाई सङ्कथन वा पाठ मानेर यहाँ अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

सम्बद्धक (कोहेजन)

सङ्कथनमा सम्बन्ध जनाउन आउने पद नै सम्बद्धक (कोहेजन) हुन् । सम्बद्धकलाई योजक वा जोर्नी पनि भनिन्छ । सम्बद्धकले पाठ वा सङ्कथनलाई एकताबद्ध र सुसङ्गठित बनाउँछ । यसले अभिव्यक्तिलाई जोड्ने बोटको काम गर्छ (अधिकारी, २०६२, पृ. २५६) । यस्ता सम्बद्धकले वाक्य वाक्यबिचको शृङ्खला कायम गर्ने हुँदा यिनलाई अन्तरवाक्यीय सम्बद्धक वा अन्तरसम्बद्धक पनि भनिन्छ । यस्ता सम्बद्धक वा संसक्तिहरूमा व्याकरणिक (सार्वनामिक, लोप, प्रतिस्थापन, संयोजन, कालिक, स्थानिक, निपात) र कोशीय (पुनरावृत्ति, समानार्थी, विपरीतार्थी, शृङ्खलाबद्ध, समावेशक, प्राविधिक पारिभाषिक शब्द आदि) गरी दुई किसिमका हुन्छन् (गौतम, २०६९, पृ. ३८७) । यस्ता सम्बद्धकले सङ्कथनमा संरचना र अर्थलाई जोड्ने साइलीको काम गरेका हुन्छन् । अतः यस्तो सम्बद्धता वा सम्बद्धक पद, पदावली आदिबिच देखिने अन्वित हो । यहाँ मूलतः यिनै दुई युक्तिका आधारमा प्रस्तुत ‘कर्नेलको घोडा’ कथाको सङ्कथन विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

व्याकरणिक सम्बद्धक

सन्दर्भ निर्देश वा निदर्शन (रिफरेन्स) सँग समबन्धित सम्बद्धकहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् । तिनीहरू निम्न छन् :

सार्वनामिक सम्बद्धक

कथामा पद, पदावली वा वाक्यको पुनरावृत्तिलाई रोकी सङ्कथनलाई सङ्गठित बनाउन प्रशस्त सार्वनामिक शब्दहरू प्रयोग भएका छन् । तिनीहरूलाई पुरुषवाचक, आत्मवाचक, दर्शकवाचक, सम्बन्धवाचक, प्रश्नवाचक, पारस्परिक लगायतका आधारमा पनि हेर्न सकिन्छ । जस्तै,

मैले कति चोटि हजुरलाई भने- मलाई यी सब मालमत्ता चाहिँदैनन् । व्यर्थ हजुर किन पैसा फ्याँक्नुहुन्छ ? “हिँड न जाऊँ त्यसलाई हेर्न । ” तिनले दुलहीलाई भने (शर्मा, २०६०, पृ. २७१-२७२) ।

दिइएको सङ्कथनमा रेखाङ्कित पदहरूले सार्वनामिक सम्बद्धकको काम गरेका छन् ।

स्थानिक सम्बद्धक

स्थान, ठाउँ वा परिवेश जनाउने सम्बद्धक स्थानिक हुन् । कथामा स्थानिक सम्बद्धकले सङ्कथनलाई संसक्त बनाएका छन् । जस्तै,

एकदिन कर्नेल र कर्नेल्नी दुबै तबेलामा गए । कर्नेलले घोडामा चढ्ने इच्छा जाहेर गरे । तर जब जब कर्नेल उसको नजिक जान्थे, त्यो टोकुँलाजस्तो गथर्यो, कर्नेल्नी जाँदा हिनहिनाउन थाल्यो । कर्नेल्नी गए त्यसलाई सुम्सुम्याउन थालिन् । घोडाले हिनहिनाएर गोडा भुइँमा हानेर कृतज्ञताको परिचय दियो (शर्मा, २०६१, पृ. १७३-१७४) ।

दिइएको सङ्कथनमा रेखाङ्कित पदहरूले स्थानिक सम्बद्धकको काम गरेर अभिव्यक्तिलाई सम्प्रेषित बनाएका छन् ।

कालिक सम्बद्धक

काल वा समयसूचक सम्बद्धक कालिक हुन् । कथामा कालिक सम्बद्धकको प्रयोगले सङ्कथनलाई अन्वित तुल्याएका छन् । जस्तै,

कर्नेल मुसुक्क हाँसे, केही उत्तर दिएनन् । भोलिपल्टदेखि कर्नेल्नी आफैँ बसी त्यसलाई दाना दिन थालिन् । पहिले पहिले त घोडा तिनलाई आफू नजिक आउन दिँदैनथ्यो, तर पछि आफ्नो मायाले तिनले घोडाको स्वभावमाथि विजय पाइन् ।

दिइएको सङ्कथनमा रेखाङ्कित पदहरूले कालिक सम्बद्धकलाई बुझाएका छन् ।

संयोजन/संयोजक सम्बद्धक

कथामा पद, पदावली, वाक्य आदिलाई जोड्न संयोजक/संयोजनको प्रयोग भएको छ । यस्ता संयोजन पदहरू कुनै सापेक्ष र कुनै निरपेक्ष प्रकृतिका छन् । जस्तै,

एकदिन कर्नेल र कर्नेल्नी दुबै तबेलामा गए । कर्नेलले घोडामा चढ्ने इच्छा जाहेर गरे, तर जब जब कर्नेल त्यसको नजिक जान्थे, त्यो टोकुँलाजस्तो गथर्यो । कर्नेल्नीले उत्साहित दृष्टिले एकचोटि कर्नेललाई र एकचोटि मालमत्तालाई हेरिन् (शर्मा, २०६१, पृ. १७१-१७३) ।

दिइएको सङ्कथनमा रेखाङ्कित पदहरूले संयोजन/संयोजकको कार्य गरी अभिव्यक्तिलाई सम्प्रेषित बनाएका छन् ।

प्रतिस्थापन सम्बद्धक

कथामा उपरोक्त, उल्लिखित, तपशील, जुनबेला, जहाँजस्ता शब्दको प्रयोग गरी भनाइलाई प्रतिस्थापित गरेर सङ्कथनलाई अन्वित र संसक्त गराइएको छ । जस्तै,

- तर यता सइसमाथि यसको जिम्मा छोडिदिएको छु (शर्मा, २०६१, पृ. १७४) ।

- त्यसै बखतमा ढ्वाङढ्वाङ पेस्तोलका दुई शब्द आए (पृ. १७४) ।
- यस्तो बलियो घोडा रहेछ । यसको हेरविचार राम्ररी पुग्दैन क्यार (पृ. १७२) !

दिइएको सङ्कथनमा रेखाङ्कित पदहरूले प्रतिस्थापनको कार्य गरी अभिव्यक्तिलाई सम्प्रेषणीय बनाएका छन् ।

लोप सम्बद्धक

सङ्कथनमा अधिल्लोमा व्यक्त पद, पदावली पछिल्लो सन्दर्भमा नआएर वा लोप भएर पनि वा सङ्केत मात्र गरेर पनि अर्थ खुल्ने गर्छ । यसलाई कथाका निम्न उदाहरणले पुष्टि गर्छन् :

कर्नेलले रहरसँग यो सेतो घोडा किनेका थिए । सधैं आफैं बसी दाना खुवाउँथे, आफैं उभिएर दिनहुँ त्यसलाई मलन लाउँथे र एक चोटि नित्य बिहान त्यसमा चढी हावा खान निस्कन्थे (शर्मा, २०६१, पृ. १७२) ।

दिइएको सङ्कथनमा कर्नेल पद दोस्रो, तेस्रो र चौथो वाक्यमा लोप भएको छ तर अर्थ सम्प्रेषित गरेको छ ।

निपात सम्बद्धक

रे, त, नि, पो, है, लजस्ता निपातको प्रयोगले कथालाई संसक्त बनाउन र अर्थ प्रवाह गर्न सहयोग पुऱ्याउँछन् । सङ्कथनमा निपात प्रयोगका उदाहरण :

- “हिँड न जाऊँ, त्यसलाई हेर्न । ” तिनले दुलहीलाई भने (पृ. १७२) ।
- तिमिलालाई के को दुःख छ र यो सबै कुरा मलाई सुनाउँछ्यौ (पृ. १७३) ?
- तिम्रो मेराप्रति पनि त कर्तव्य छ नि (पृ. १७३) !
- यसको हेरविचार राम्ररी पुग्दैन क्यार (पृ. १७२) !

दिइएको सङ्कथनमा रेखाङ्कित पदहरूले निपात सम्बद्धकको कार्य गरेका छन् ।

कोशीय सम्बद्धक

कोशीय सम्बद्धकलाई ह्यालिडे र हडसनले शाब्दिक संसक्ति भनेका छन् । यसअन्तर्गत नाम, विशेषण, क्रिया र क्रियायोगी पर्दछन् । कोशीय वा शाब्दिक एकाइको मेलबाट पाठमा सन्दर्भगत सम्बन्ध तथा एकत्व स्थापित भएको हुन्छ । यस्ता शाब्दिक संसक्तिअन्तर्गत मूलतः पुनरावृत्ति, समानार्थकता, विपरीतार्थकता, अधिकार्थकता, शृङ्खलाबद्धता आदि पर्दछन् । कोशीय सम्बद्धकका आधारमा कर्नेलको घोडा कथालाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

पर्यायवाची सम्बद्धक

कथामा उही वा उस्तै अर्थ आउने अर्को पर्याय शब्दको प्रयोग प्रशस्त पाइन्छ । जस्तै,

- माया- प्रेम (पृ. १७३)
- सुखी-खुसी (पृ. १७१)
- तिरस्कार - घृणा (पृ. १७२)

- हेरविचार- स्याहारसुसार (पृ. १७२) आदि ।
दिइएको पर्यायवाची संसकितले अभिव्यक्तिलाई सम्प्रेषित बनाएका छन् ।

विपर्याय सम्बद्धक

कथामा विपर्याय अर्थात् विपरीतार्थक शब्दको प्रयोगबाट पनि सङ्कथनलाई संसक्त बनाइएको छ । जस्तै,

- माया-घृणा
- सुख-दुःख (पृ. १७४)
- मालिक-सइस (पृ. १७२)
- विजय-पराजय (पृ. १७४) आदि ।
दिइएका विपर्याय सम्बद्धकले सम्बद्धकलाई संसक्त तुल्याएका छन् ।

समावेश्य-समावेशक सम्बद्धक

कथामा समावेशी अर्थ जनाउने शब्दहरूको पनि प्रशस्त प्रयोग पाइन्छ । जस्तै,

- शृङ्गार : साडी, पाउडर, लाली, चुरा, इयरिङ्ग (पृ. १७१)
- शरीर : पिठ्युँ, बाहु, गोडा (पृ. १७३)
- स्वभाव : घमण्ड, शान्ति, निर्दयी (पृ. १७४)
दिइएका सम्बद्धकले अभिव्यक्तिलाई संसक्त बनाई अर्थ सम्प्रेषणमा सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

पुनरावृत्ति सम्बद्धक

कथामा पदहरू आंशिक र पूर्णरूपमा आवृत्ति भई सङ्कथनलाई संसक्त तुल्याएका छन् । जस्तै,

- ढ्वाँड- ढ्वाँड : पूर्ण आवृत्ति (पृ. १७४)
- रूँला- रूँला : पूर्ण आवृत्ति (पृ. १७३)
- मालमत्ता : आंशिक आवृत्ति (पृ. १७१)
- कर्नेल र कर्नेल्नी : आंशिक आवृत्ति (पृ. १७३)
- जब-जब : पूर्ण आवृत्ति (पृ. १७३) आदि ।

माथिका आंशिक र पूर्ण आवृत्तिसूचक सम्बद्धकले सङ्कथनलाई संसक्त र सम्प्रेषित बनाएका छन् ।

सन्निधान वा सहप्रयोग सम्बद्धक

कथामा सँगै आउने साहचर पदको प्रयोगले पनि कथालाई संसक्त तुल्याएका छन् । जस्तै ,

- गोडा मल्नु, विचार गर्नु, परिचय दिनु (पृ. १७३)
- साटो फेरुँ, मौका मिल्नु, मुख छोप्नु (पृ. १७४)

- बलियो बाहु, मिठो कल्पना, हृष्टपुष्ट शरीर (पृ. १७१) आदि ।
दिइएका सम्बद्धकले कथालाई सम्प्रेषणीय बनाएका छन् ।

शृङ्खलाबोधक सम्बद्धक

सङ्कथनमा पदहरू शृङ्खलाका क्रममा आएर पनि कथालाई सम्प्रेषणीय र संसक्त तुल्याएका छन् । जस्तै,

- सिरिङ्ग हुन्थ्यो, हिनहिनाउँथ्यो, भङ्ग हुन्थ्यो (पृ. १७३) ।
- पाइन्, राखिन्, पुगिन्, पछारिइन् (पृ. १७४) ।
- साडी, पाउडर, लाली, चुरा, इयरिङ्ग (पृ. १७१) आदि ।
दिइएका सम्बद्धकले कथा/सङ्कथनलाई अन्वित तुल्याएका छन् ।

पारिभाषिक/प्राविधिक शब्द

पाठ वा सङ्कथनमा प्रयुक्त विशिष्ट पारिभाषिक र प्राविधिक शब्द/पद/पदावलीले पनि सङ्कथनलाई संसक्त बनाएका हुन्छन् । कथामा प्रयुक्त केही प्राविधिक/पारिभाषिक शब्दहरूमा कर्नेल, कर्नेली, सइस, टाप, याल, शुश्रुषा, धाप, अस्तबल, हिनहिनाउनु, दानालगायत रहेका छन् । यस्ता शब्दको प्रयोगले कथात्मक/सङ्कथनात्मक कृति/पाठलाई संसक्त, विशिष्ट र सम्प्रेषणीय बनाएका छन् ।

सम्बद्धन (कोहेरेन्स)

सङ्कथनमा रहने दुई मुख्य युक्तिमध्येको एक सम्बद्धन हो । सम्बद्धनले सङ्कथनमा विचार, भाव वा अभिव्यक्तिलाई निश्चित क्रम वा सिलसिलामा बाँध्ने कार्य गर्छ । यसलाई सङ्कथनमा हुने अन्तः सूत्र, अन्विति वा सूक्ष्म पक्ष मानिन्छ । सङ्कथनमा सम्बद्धन अनिवार्य पक्ष हो । सम्बद्धन सङ्कथनको भाषेतर र अर्थ पक्षसँग सम्बन्धित युक्ति हो । यसले सङ्कथनको आन्तरिक परिवेश तथा वक्ता, स्रोताबिचको अनुभवको तालमेललाई बुझाउँछ (अधिकारी, २०६२, पृ. २४५-२५७) । सम्बद्धनले ग्राइसको सहकार्यात्मक सिद्धान्तसँग पनि सम्बन्ध राख्छ । यसले पनि पालो, क्रमबद्धता र पारस्परिक सहयोगमा जोड दिन्छ (यादव र रेग्मी, २०५९, पृ. ३१२) । सम्बद्धनका आधारमा प्रस्तुत सङ्कथनात्मक कृतिलाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छः

सामान्य विशिष्टको सम्बन्ध

सङ्कथनमा पूर्व वाक्य वा पहिलो वाक्य सामान्य रूपमा प्रस्तुत भई त्यसपछिको वाक्य विशिष्ट रूपमा प्रस्तुत हुनु सामान्य विशिष्टको सम्बन्ध हो । यस प्रकारको सम्बन्ध वा सम्बद्धन भएका कथाका केही साक्ष्यहरू :

- कर्नेल कर्नेलीलाई असाध्यै माया गर्थे । बुढेसकालमा बिहा गरेर ल्याएकी स्वास्नीलाई कसले माया गर्दैन (पृ. १७१) ?
- कर्नेलीले उत्तर दिन व्यर्थ ठानिन् । तिनको कष्ट कर्नेल बुझ्दैनन् (पृ. १७२) ।
दिइएका सङ्कथनले सामान्य विशिष्टको सम्बन्ध जनाएका छन् ।

विशिष्ट सामान्य सम्बन्ध

सङ्कथनमा अधिल्लो वाक्य विशिष्ट र पछिल्लो वाक्य सामान्य रूपमा अभिव्यक्त भई अर्थ सम्प्रेषण भएको हुन्छ । कथामा विशिष्ट सामान्य सम्बन्ध भएको सम्बद्धनको उदाहरण :

“हेर मेरी प्राण, के के किनेर ल्याएको छु ?” कर्नेलले मालको थुप्रो तिनको अगाडि राखेर भने (पृ. १७१) ।

दिइएका सङ्कथनले विशिष्ट सामान्य सम्बन्ध जनाएका छन् ।

कार्य कारणको सम्बन्ध

सङ्कथनमा अधिल्लो वाक्यमा कुनै कार्य प्रस्तुत भई पछिल्लो वाक्यमा उक्त कार्य हुनुको कारण स्पष्ट भई सङ्कथनलाई संसक्त र सम्प्रेषणीय बनाएका हुन्छन् । अध्ययनीय कृतिमा कार्यकारण सम्बन्ध प्रस्तुत भएको सम्बद्धनको उदाहरण :

कर्नेलीले उत्तर दिन व्यर्थ ठानिन् । तिनको कष्ट कर्नेल बुझ्दैनन् । १९ वर्षकी युवतीको मनको भाव ४५ वर्षको दुलाहाले बुझ्दैन (पृ. १७२) ।

प्रस्तुत सङ्कथनमा कार्य कारण सम्बन्ध देखिन्छ ।

कारण कार्यको सम्बन्ध

सङ्कथनमा अधिल्लो वाक्यहरू कारणका रूपमा र पछिल्लो वाक्यहरू कार्यका रूपमा आएर सङ्कथनलाई सम्प्रेष्य र संसक्त बनाएका हुन्छन् । कारण कार्यको सम्बन्ध भएको कथाको उदाहरण :

“म बाहुनी होइन- भान्सामा कुरिरहने । मलाई जे मन लाग्छ, त्यही गर्छु । घोडाको हेरविचार गर्दा शान्ति पाउँछु, त्यति पनि तिमीलाई असह्य भयो !” एक्कासि क्रुद्ध भएर कर्नेलीले भनिन् (पृ. १७३) ।

दिइएको सङ्कथनमा कारण कार्य सम्बन्धले अर्थ सम्प्रेषणीय बनेको छ ।

प्रभाव परिणाम सम्बन्ध

सङ्कथनमा पहिलो वाक्यको प्रभावस्वरूप दोस्रो वाक्यको सिर्जना हुनु प्रभाव परिणाम सम्बन्ध हो । कथामा प्रभाव परिणाम सम्बन्ध भएको उदाहरण :

मायाले तिनले आफ्नो गाला घोडाको अयालले छोपिएको गर्दनमा राखिन् । तिनीलाई पनि घोडा चढ्ने इच्छा भयो (पृ. १७४) ।

प्रस्तुत सङ्कथनात्मक रचनामा प्रभाव परिणाम सम्बन्धका कारण सङ्कथन संसक्त बनेको छ ।

परिणाम प्रभावको सम्बन्ध

सङ्कथनमा अधिल्लो वाक्यको परिणामले दोस्रो वाक्यलाई प्रभाव पारेको हुन्छ । परिणाम प्रभाव सम्बन्ध भएको कथाको उदाहरण :

घोडा कोर्काको चोट पाउँदा पनि नचेतेर अगाडि बढेन । कर्नेल सरासर आँखा चिम्लेर त्यसमाथि कोर्का बसाइरहेका थिए (पृ. १७४)

दिइएको सङ्कथनमा परिणामपछि प्रभाव देखिन्छ, सङ्कथन सम्प्रेष्य बनेको छ ।

घटना परिवेश सम्बन्ध

सङ्कथनको अधिल्लो वाक्यमा कुनै खास घटनाको चर्चा गरिसकेपछि पछिल्ला वाक्यहरूमा त्यसको परिवेशबारे वर्णन भई सङ्कथनमा संसक्तता प्रकट हुन्छ । कथामा घटना परिवेश सम्बन्धको उदाहरण :

जब तिनी फर्केर आइन्, कर्नेल उभिइरहेका थिए । तिनका कोटमा एक दुई ठाउँमा अभ्र धुलो लागेको थियो । कपाल खजमजिएको थियो । उसको टोपी धुलैमा थियो (पृ. १७४) ।

दिइएको सङ्कथनमा घटना परिवेशको सम्बन्धले कथनलाई सम्प्रेषणीय बनाएको छ ।

परिवेश घटनाको सम्बन्ध

सङ्कथनमा कुनै परिवेशको चित्रण भइसकेपछि त्यहाँ घटेको घटना वा कार्यको वर्णनले सङ्कथनलाई संसक्त बनाएका हुन्छन् । कथामा परिवेश घटनाको सम्बन्ध भएको उदाहरण :

घोडाको पेटबाट रगतको भल बगिरहेको थियो । कर्नेल्लीले एकचोटि घोडातिर हेरिन्, फेरि एकचोटि आफ्ना दुलाहातिर हेर्दाहेर्दै तिनको अनुहार चाउरी परेर विकृत भयो । दुवै हातले मुख छोपेर तिनी पछारिइन् (पृ. ३७४) ।

दिइएको सङ्कथनमा देखिएको परिवेश घटनाको सम्बन्धले कथालाई अन्वित र सम्प्रेषणीय तथा सार्थक बनाएको छ ।

आर्थी विपर्यायको सम्बन्ध

सङ्कथनको संरचनामा प्रस्तुत वाक्यमध्ये अधिल्लो वाक्यको प्रतिकूल अर्थ दिने गरी पछिल्लो वाक्य आउँदा आर्थी विपर्यायको सम्बन्ध देखिन्छ । कथामा आर्थी विपर्यायको सम्बन्ध देखिएको उदाहरण :

एक दिन कर्नेल र कर्नेल्ली दुबै तबेलामा गए । कर्नेलले घोडामा चढ्ने इच्छा जाहेर गरे तर जब जब कर्नेल त्यसको नजिक जान्थे, त्यो टोकुँलाजस्तो गथ्र्यो (पृ. १७४)

माथिको सङ्कथनात्मक संरचनामा आर्थी विपर्यायको सम्बन्ध भए पनि सङ्कथनमा अन्वित भएर अर्थ सम्प्रेषण भएको छ ।

तुलनात्मक सम्बन्ध

सङ्कथनमा दुई वा तीन वाक्यहरूबिच परस्पर समानता वा असमानताजन्य तुलना हुन्छ । यस्तो सम्बन्ध भएको कथाको उदाहरण :

कर्नेल्लीलाई ४५ वर्षको कर्नेलले गरेको मायाले पुग्दैनथ्यो । कर्नेल्ली थिइन् १९ वर्षकी (पृ. १७१) ।

प्रस्तुत सङ्कथनात्मक संरचनामा कर्नेल र कर्नेल्लीको उमेर र उनीहरूका गतिविधिको तुलना गरी सङ्कथनलाई सम्प्रेष्य बनाइएको छ ।

उद्देश्य वा प्रयोजनको सम्बन्ध

सङ्कथनमा प्रस्तुत दुई वाक्यमध्ये पहिलो वाक्यमा कुनै घटना वा कार्य बताएर त्यसपछि आउने

दोस्रो वाक्यमा उक्त कार्य वा घटना हुनु, घट्नु वा घटाउनुको उद्देश्य प्रस्तुत भएर सङ्कथनमा संसक्ति देखिन्छ । उद्देश्य वा प्रयोजनको सम्बन्ध भएको कथाको उदाहरण हेरौं :

आज तिनले दुलाहासित साटो फेर्ने मौका पाइन् । घोडाका प्रति तिनको माया भन् बढ्यो र गर्दन यसो टेडो पारेर उनले धुलो चाटिरहेका दुलाहालाई महान् घृणाका नजरले हेरेर घोडालाई यसो एडी लाइन् । घोडा फूलको भारी लिए भैं नाचै हिँड्यो (पृ. १७४) ।

दिइएको सङ्कथनमा उद्देश्य वा प्रयोजनका सम्बन्धले अर्थ सम्प्रेषण भएको देखिन्छ ।

स्पष्टोक्ति सम्बन्ध

सङ्कथनमा अधिल्लो वाक्यमा व्यक्त भावलाई स्पष्ट पार्न दोस्रो वाक्य आएर सङ्कथनलाई अन्वित बनाइन्छ । स्पष्टोक्ति सम्बन्ध भएको कथाको उदाहरण :

बिहा हुनुभन्दा पहिले छिमेकको एउटा युवकले तिनलाई प्रेमको निम्तो दिएको थियो । राम्रो थियो, त्यो युवक हृष्टपुष्ट (पृ. १७१) ।

प्रस्तुत सङ्कथनात्मक संरचनामा स्पष्टोक्ति सम्बन्ध पाइन्छ । यसका कारण सङ्कथन अन्वित र सम्प्रेषित बनेको छ ।

अप्रत्यक्ष सम्बन्ध

वाक्यहरूबिच अप्रत्यक्ष सम्बन्ध भए पनि सङ्कथनमा सम्प्रेषण कार्य भएको हुन्छ । अप्रत्यक्ष सम्बन्ध भएको कथाको उदाहरण :

अब छिन छिनमा त्यो युवकको सम्भना हुन्छ, त्यसको बलिष्ठ भुजाको ध्यान मनमा आउँछ । त्यसको बाहुको शक्तिको अनुभव गर्न पाउने अब तिनलाई रहर मात्र रह्यो (पृ. १७१) ।

दिइएको सङ्कथनात्मक संरचनामा अप्रत्यक्ष सम्बन्ध छ तर पनि वाक्यहरू बिच शृङ्खला मिलेको र अर्थ प्रवाह गरेको देखिएको छ ।

परिचयात्मक सम्बन्ध

सङ्कथनमा प्रस्तुत वाक्यहरूमध्ये पहिलो वाक्यमा कुनै वस्तु, स्थान वा व्यक्तिको परिचय दिएर त्यसपछिका वाक्यमा त्यसको विशेषता प्रस्तुत गर्नु परिचयात्मक सम्बन्ध हो । कथामा परिचयात्मक सम्बन्ध भएको उदाहरण :

कर्नेलले रहरसँग त्यो सेतो घोडा किनेका थिए । सधैं आफैं बसी दाना खाउँथे । आफैं उभिएर सधैं त्यसलाई मलन लाउँथे र एकचोटि नित्य त्यसमा चढी हावा खान निस्कन्थे (पृ. १७२) ।

माथिको सङ्कथनात्मक संरचनामा परिचयात्मक सम्बन्ध देखिन्छ, जसले सङ्कथनलाई अन्वित र संसक्त बनाएको छ ।

इन्द्रिय मस्तिष्क सम्बन्ध

सङ्कथनमा अधिल्लो कार्य वा घटनाको परिणामस्वरूप उत्पन्न हुने हर्ष, शङ्का, आश्चर्य,

घृणा, विस्मात्जन्य शारीरिक, मनोवैज्ञानिक तथा संवेगात्मक कार्यले पनि अभिव्यक्तिलाई सम्प्रेष्य बनाएको हुन्छ । इन्द्रिय मस्तिष्क सम्बन्ध भएको कथाको उदाहरण :

राम्रो थियो, त्यो युवक हृष्टपुष्ट । त्यसको बाहु बलियो थियो । रहरलाग्दो थियो, त्यसको शरीर । यो कुरा सम्झँदा तिनलाई अहिले पनि सिरिङ्ग हुन्छ (पृ. १७१) ।

यस सङ्कथनात्मक रचनामा इन्द्रिय मस्तिष्क सम्बन्धका कारण अभिव्यक्ति कसिलो र प्रभावपूर्ण बनेको देखिन्छ ।

अनुक्रमबोधक सम्बन्ध

सङ्कथनमा रहेका वाक्यहरूबिच कुनै खास घटना वा विषयका बारेमा रहेको क्रमबद्ध सम्बन्ध अनुक्रमबोधक सम्बन्ध हो । कथामा धेरै अनुक्रमबोधक सम्बन्ध भएका संरचना पाउन सकिन्छ । जस्तै, एकदिन कर्नेल र कर्नेल्नी आफ्नो हाताको निरीक्षण गरिरहेका थिए । कर्नेलले विदेशबाट भिकाई गाई पालेका थिए । गोठघरमा धेरै बेरसम्म तिनीहरू गाईवस्तुको निरीक्षण गरिरहे (पृ. १७२) ।

प्रस्तुत सङ्कथनात्मक संरचनामा वाक्यहरूबिच अनुक्रमबोधक सम्बन्ध देखिन्छ । सम्बद्धनमा हुनुपर्ने खास विशेषता नै यही हो ।

प्रश्नात्मक सम्बन्ध

सङ्कथनमा दुवै वाक्य प्रश्नात्मक रूपमा आएर पनि भाषिक कार्य सम्पादन भएको हुन्छ । प्रश्नात्मक सम्बन्ध देखिएका कथाका केही उदाहरण :

- मैले कति चोटि भनै- मलाई यी मालमत्ता चाहिँदैन भनेर । व्यर्थ हजुर किन पैसा फ्याँक्नु हुन्छ ? कर्नेल्नीले आँसु पुछ्छै भनिन् ।
- कर्नेलले मायाले सोधे- तिमी किन चिन्तित बस्छ्यौ ? तिम्रो त अहिले लाउने खाने उमेर छ (पृ. १७१-१७२) ।

माथिको सङ्कथनात्मक संरचनामा प्रश्नात्मक सम्बन्ध देखिन्छ, यसैका कारण सङ्कथनमा अर्थगत सम्बन्ध बलियो बनेको छ ।

माथि उल्लेख गरिएका अतिरिक्त सम्बद्धनभिन्न स्मरणको सम्बन्ध, आज्ञार्थ सम्बन्ध, प्रश्नात्मक सम्बन्ध, रीतिबोधक सम्बन्धलगायत आधारमा पनि कथाको संरचनालाई विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

कथामा सम्बद्धक र सम्बद्धन प्रयोगको उपयुक्तता

पाठ वा रचनालाई केन्द्र मानी त्यसका विभिन्न अर्थको खोजी गर्ने उत्तरसंरचनावादी प्रवृत्तिभिन्नको बहुलवादी चिन्तनका रूपमा सङ्कथन विश्लेषण सिद्धान्तलाई लिइन्छ । भाषालाई खेलका रूपमा लिने र भाषालाई विमर्शका रूपमा लिई यसबाट ज्ञान र सत्ताको निर्माण हुन्छ भन्ने मान्यतालाई पनि सङ्कथन विश्लेषणसँग जोड्न सकिन्छ । कोइरालाद्वारा लिखित *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा* (२०६१) कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ‘कर्नेलको घोडा’ कथा जम्मा ४ पृष्ठको सङ्क्षिप्त आयाममा संरचित भइकन पनि प्रभावपूर्ण र स्तरीय कोटिको मानिन्छ । यस अध्ययनमा पाठ वा सङ्कथनका रूपमा ‘कर्नेलको घोडा’ कथा रचनालाई लिई सङ्कथन विश्लेषणका मुख्य दुई आधार र सामाजिक सम्बन्धका

कोणबाट कथाको विश्लेषण गरिएको छ । कथामा व्याकरणिक सम्बद्धक (सार्वनामिक, कालिक, स्थानिक, लोप, निपात, प्रतिस्थापन, संयोजन) र कोशीय सम्बद्धक (पुनरावृत्ति, पर्याय, विपर्याय, समावेशी, साहचर्य वा सन्निधान, शृङ्खलाबोधक तथा प्राविधिक, पारिभाषिक सम्बद्धकहरू) को प्रयोग कथामा आवश्यकतानुसार गरिएको छ । लेखकको सचेतता वा संयोग हो, सम्बद्धनका दृष्टिले कथा सफल छ । यसको पुष्टि माथिका उदाहरणहरूबाट भएको छ । यसै गरी सम्बद्धनका रूपमा सामान्य विशिष्ट सम्बन्ध, विशिष्ट सामान्य सम्बन्ध, कार्यकारण सम्बन्ध, कारण कार्य सम्बन्ध, प्रभाव परिणाम सम्बन्ध, घटना परिवेश सम्बन्ध, अनुक्रमबोधक सम्बन्धलगायत आधारमा पनि कथा सशक्त देखिन्छ । यसलाई माथि नजिता र छलफलका विभिन्न साक्ष्यहरूले स्पष्ट पारेका छन् ।

अतः सम्बद्धक र सम्बद्धनका दृष्टिले कथा संसक्त, सम्प्रेष्य, अर्थपूर्ण र उपयुक्त मान्न सकिन्छ । कथाका विभिन्न सङ्कथनात्मक संरचनालाई सम्बद्धक र सम्बद्धनका कुनै न कुनै आधारमा हेर्न सकिन्छ ।

सामाजिक सम्बन्ध

भाषाको सम्बन्ध समाजसँग हुन्छ । भाषाविद् गाइ कुकले सङ्कथन विश्लेषणमा सामाजिक सम्बन्ध वा सन्दर्भलाई पनि हेरिनुपर्ने मान्यता राखेका छन् (गौतम, २०६१, पृ. १०) । सङ्कथन विश्लेषण पाठको भाषिक विश्लेषण मात्र नभएर भाषामा आएको सामाजिक संरचना र सन्दर्भको पनि विश्लेषण हो । सबै पाठहरू सामाजिक परिघटनाका पक्ष हुन् । यिनको कार्यात्मक प्रभाव रहेको हुन्छ । पाठकलाई पाठप्रति प्रभाव पार्न र पाठमा कार्यकारण सम्बन्ध स्थापित गर्न पाठमा भाषिक र सन्दर्भपरक सामाजिक परिघटनाहरू आएका हुन्छन् । यस्ता भाषिक र सामाजिक सन्दर्भको खोजी सङ्कथन विश्लेषणमा गरिन्छ (गौतम, २०६९, पृ. ३८५) । सङ्कथन विश्लेषणमा पाठको आन्तरिक र बाह्य पक्षको विश्लेषण गरिन्छ । पाठको सम्बन्ध आन्तरिक र बाह्य पक्षसँग हुन्छ । आन्तरिक पक्षअन्तर्गत भाषिक पक्ष पर्दछन्, यसभित्र ध्वनि, शब्द, पदावली, वाक्य तथा व्याकरणिक एकाइहरू र तिनको अर्थ पक्ष पर्दछन् भने बाह्य पक्षभित्र सामाजिक संरचना र रीतिस्थितिका सन्दर्भहरू पर्दछन् । अतः सङ्कथन विश्लेषणमा यस्ता भाषिक तथा गैरभाषिक पक्षको पनि अध्ययन गरिन्छ । पाठलाई सामाजिक परिघटनाको एउटा प्रतिबिम्बका रूपमा लिइन्छ । यसमा स्रष्टाका लेखकीय प्रवृत्तिलाई पनि जोड्न सकिन्छ ।

सामाजिक सम्बन्धको यही परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत ‘कर्नेलको घोडा’ कथालाई यसपूर्व नजिता र छलफलमा आएका सम्बद्धक र सम्बद्धनका उपशीर्षकमा पाठलाई सङ्कथनका रूपमा लिई आन्तरिक रूपमा विश्लेषण गरिएको छ भने यहाँ सामाजिक सम्बन्धको खोजी गरिएको छ । मूलतः मनो विश्लेषणात्मक कथाकार कोइरालाद्वारा लेखिएको यस कथामा थुप्रै सामाजिक पक्षहरूलाई मनो विश्लेषणात्मक सन्दर्भबाट चित्रण गरिएको छ । मनोविश्लेषणभित्र पनि यौन मनोविश्लेषणका पक्षहरू कथामा सामाजिक सन्दर्भसँगै अन्तर्धुलन भएर आएका छन् । समाजमा पाइने अनमेल विवाह, सम्पन्न परिवारमा गाई, घोडा पाल्ने, नोकर चाकर राख्ने र आफू मालिक बन्ने, श्रीमतीलाई गहना, कपडा, मालमत्ता आदिले सजाउनेजस्ता सामाजिक परम्परा र सन्दर्भलाई कथामा भाषाका माध्यमबाट व्यक्त गरिएको छ । स्वाभावैले समाजमा नारी र पुरुषका यौन इच्छाहरू आधारभूत

आवश्यकताका रूपमा देखिन्छन् । उमेरगत रूपमा देखिने यस्ता इच्छाहरू सहज रूपमा पूरा हुन नसक्दा त्यसले विकल्पको खोजी गर्छ भन्ने सामाजिक/मनोवैज्ञानिक यथार्थ पक्षलाई कर्नेलनीको चरित्रबाट स्पष्ट पारिएको छ । कथाका विविध घटनाक्रमले सामाजिक सन्दर्भको प्रशस्त आधार लिएको छ । कर्नेल-कर्नेलनी, घोडा, विवाह, मालमत्ता, प्रेम, दुलाहा, दुलही, घोडा चढ्ने, आफ्नो हाताभित्रको निरीक्षण, गोरु, गाई, पेस्तोल, चाउरी पर्नु, मुख छोप्नु, ईर्ष्या गर्नु, लडिबुडी गर्नु, ढ्वाङ ढ्वाङ आवाज आउनुजस्ता भाषिक शब्दहरू सामाजिक सन्दर्भकै उपज हुन् । भाषाले विमर्श (सामूहिक विचार) को निर्माण कथामा गराएको छ । भाषासँगै सामाजिक साँस्कृतिक तथा मनोवैज्ञानिक र संवेगात्मक पक्षहरू कथामा अन्वित भएर प्रस्तुत भएका छन् । अतः कथामा सामाजिक सम्बन्धको प्रयोग सफल र उपयुक्त देखिएको छ ।

निष्कर्ष

नेपाली कथा विधामा मनोविश्लेषणात्मक कथा लेखनको थालनी गरी त्यसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउन सफल विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको कथा लेखनको दोस्रो चरण (१९९६-२००६) मा लेखिएको र *दोषी चस्मा* (२००६) कथासङ्ग्रह तथा *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा* (२०५२) मा प्रकाशित ‘कर्नेलको घोडा’ कथा असामान्य यौन मनोवैज्ञानिक कथा हो । उत्तरसंरचनावादमा देखिएको बहुलवादी चिन्तनअनुसार प्रस्तुत कथालाई यस अध्ययनमा सङ्कथन विश्लेषणका कोणबाट निरूपण गरिएको छ । कथालाई समग्र पाठ, सङ्कथन वा सिङ्गो रूप मानेर सङ्कथन विश्लेषणका मुख्य दुई आधार सम्बद्धक र सम्बद्धन तथा तिनको उपयुक्तता र सामाजिक सम्बन्धका कोणबाट कथाको सङ्कथन विश्लेषण गरिएको छ । कोइरालाको प्रस्तुत कथा व्याकराणिक सम्बद्धक (सार्वनामिक, कालिक, स्थानिक, प्रतिस्थापन, संयोजन र निपात) तथा कोशीय सम्बद्धक (पुनरावृत्ति, पर्याय, विपर्याय, सान्निधान, शृङ्खलाबोधक आदि) का दृष्टिले सुगठित मात्र छैन, तिनको उचित प्रयोग र संयोजन भएको देखिन्छ । यसै गरी सम्बद्धन (कार्यकारण, कारण कार्य, परिवेश घटना, घटना परिवेश, प्रश्नोत्तर, अनुक्रमबोधक सम्बन्ध आदि) का कोणबाट समेत कथा अन्वितपूर्ण, अन्तःसूत्रमा आबद्ध, संसक्त र सम्प्रेष्य देखिन्छ । कथाले सामाजिक सन्दर्भलाई सशक्त रूपमा प्रतिबिम्बित गरेको छ । सामाजिक सन्दर्भ र भाषाको उचित संयोजन कथामा पाइन्छ । सङ्कथनका आवश्यक एकाइ एवम् अङ्ग पाठमा समाहित भएका छन् । समग्रमा ‘कर्नेलको घोडा’ कथा सङ्कथनगत दृष्टिले सफल र उपयुक्त देखिन्छ । सङ्कथन विश्लेषणसँग सम्बन्धित अध्येताहरूका लागि प्रस्तुत अनुसन्धानको उपयोगिता रहेको छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, रत्न पुस्तक भण्डार ।
 गौतम, देवीप्रसाद (२०६९), ‘सङ्कथन विश्लेषण’, *स्नातक नेपाली*, पिनाकल पब्लिकेसन, पृ. ३८५-३८८ ।
 गौतम, रामप्रसाद (२०६१), *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयाम*, दीक्षान्त पुस्तक भण्डार ।
 ग्रे, मार्टिन (सन् १९९२), *अ डिक्सनरी अफ लिटरेरी टर्म*, दो.सं. लड्गम्यान ग्रुप ।

- डिमिट्रिएडिस, ग्रज एन्ड कम्बेरेलिस गर्ज (सन् २००६), ‘मिसेल फुको’थेवरी फर एजुकेसन, टेलर एन्ड फ्रान्सिल ग्रुप ।
- दुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०५९), प्रायोगिक भाषाविज्ञान, हेरिटेज पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- पौडेल, माधवप्रसाद (२०६९), प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयाम, एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६१। ६२), “सङ्कथन विश्लेषण : एक प्रारम्भिक परिचय”, सम्प्रेषण, सम्पा. नवीन भावुक र अन्य, वर्ष २, अङ्क २, पृ. ४१-४३ ।
- मिश्र, चन्द्रेश्वर (सन् २००७), डिस्कर्स एनलाइसिस, निलम पब्लिकेसन ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद र रेग्मी, भीमनारायण (२०५९), भाषाविज्ञान, दो.सं., न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- शर्मा, विष्णुप्रसाद (२०६६), ‘सङ्कथन विश्लेषणमा सम्बद्धक र सम्बद्धनको भूमिका’, पृथ्वीदर्पण, वर्ष १, अङ्क १, पृ. १०९-११४ ।
- शर्मा, विष्णुप्रसाद (२०६९), प्रायोगिक भाषाविज्ञान, क्वेस्ट पब्लिकेसन प्रा.लि. ।
- शर्मा, विष्णुप्रसाद र अर्याल, जमुना (२०६९), प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयाम, क्वेस्ट पब्लिकेसन ।
- शर्मा, हरिप्रसाद (२०६१), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा, ते.सं., साभा प्रकाशन ।